

Balázs Kovács Sándor

A SÁRKÖZI REFORMÁCIÓ KEZDETEI

A Duna mente – így a Sárköz lakossága is – a magyar területek közül az elsőként tért át a protestáns vallásra – ahogy Földvály László a Dunamelléki Református Egyházkerület historikusa írta: „A magyarföldi reformációnak kiindulási pontja az alsó-dunamelléken volt.”¹ Már az 1540-es években terjedt itt a reformáció, és Tolna mezővárosa vált a hódoltsági területek egyik szellemi központjává. Itt már a 16. században protestáns iskola működött, külföldet megjárt, művelt tanárokkal, kik közvetlen kapcsolatban álltak a hitújítókkal: Sztárai Mihály, Szegedi Kiss István, Skaricza Máté, Eszéki Zigerius Imre, Tövisi Mátyás, Thúri Farkas Pál, Tolnai Decsi Gáspár, Tolnai Fabricius Bálint.²

1548-ban már Tolna városának fele a reformáció tanait vallotta magáénak. Hirtelen gyorsasággal foglalták el először a kápolnát, majd a nagy templom felét, nem sokkal utána az egészet a protestáns hitet vallók. Természetesen itt is, mint a legtöbb helyen a reformáció evangélikus-lutheri tanításokra épülő iránya volt jellemző, csak később vették át a kálvini – valójában református hitelveket. A 16. században Skaricza Máté szerint: „A legnagyobb (protestáns) egyház egészen a Fekete-tengerig” a tolnai.³

A tolnai protestáns iskolát Eszéki Zigerius Imre alapította 1548-ban. Itt a protestáns felfogásnak köszönhetően latint, görögöt és hébert tanult több mint hatvan fiatal, jól képzett tanítók segítségével. Tolna mellett Decs községe a Sárközben is jelentős szerepet játszott a magyar reformáció terjesztésében. Eddig ismert forrásaink szerint a Sárközben először itt bukkan fel 1540-ben protestáns prédikátor, bizonyos Gergely pap (Szentantali Gergelyről van szó) személyében. Decs olyannyira jelentős szerepet játszott a korai magyar reformáció időszakában, hogy az 1560-as években Szegedi Kiss István szuperintendens békéltető összejövetelt tartott itt.⁴ A többi Duna menti település is ebben az időben fogadta be – több-kevesebb vita és harc árán – az új hitet. A földvári, a bölcskei, a paksi lelkészt már 1576-ból említik forrásaink. A rendelkezésre álló forrásokból nem állapítható meg, hogy mikor keletkezett az őcsényi protestáns gyülekezet. A néphagyomány úgy tudja:

¹ FÖLDVÁRY László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez I.*, Budapest, 1898, 102.

² KATHONA Géza: *Féjezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Budapest, Akadémiai, 1974, 120–121.

³ Uo., 122.

⁴ Uo., 134.

„Hogy Rákóczy előtt már nagyobb részint, s tán az egész Ócsény kálvin hitet valla, kitetszik az 1741ik évben ide jött t. Szecsey Albert által vezetett anyakönyvi jegyzetekből, hól is szóról szóra ez áll: ’parancsolatot adott a méltóságos Trautson Pécsi püspök ő Excellentiájától, hogy az ócsényi Religio szabados exertitiuma egy esküdt és szolgabíró által investigáltassék. Az esküvés formát így adata Szecsey Albert praedicator eleibe Jeszenák János főgondviselő a szegzárdi várpalotában: igaz e? hogy török világban laktanak Ócsényben kálvinista lakosok, volt e praedikatoruk, templomjuk a sopronyi gyűlés alatt és következendőképpen Bécsnek megszállása előtt is, utána is?’”⁵

Pesty Frigyes jegyezte fel helységnévtárában Alsónyékről, hogy: „Ami a valásukat illeti a reformáció ideje óta a Helvét hitvallást követik, kivéve a Naman családot, kit a katolikusok szentnek mondanak. Kocsis János pedig evangélikus lutheránus és csak egy bizonyos ideje telepedett le.”⁶ Eddig ismert forrásaink szerint Sárpilis (akkor Pilis) község jobbhagy lakossága Iccsével (elpusztult sárközi település) egy időben fogadta be a protestáns hitet. Az áttérés pontos dátumát nem ismerjük, csak azt, hogy 1632-ben Kórógyi Mihály volt a papjuk, 1652-ben pedig Kevi Mihály. Kórógyi Mihály Tószegre ment, róluk a helyi egyházi iratok nem tudnak, de nem tudnak Szombathi Miklósról sem, aki pedig Pathai János püspök szerint 1631-ben Pilisen volt prédikátor.⁷

A török előtt a Sárköz ártér, de mégis sűrűn lakott táj volt. Csak a mai decsi határban öt-öt kilométer távolságban három olyan falut találunk, amelynek kőtemploma volt: Ete, Decs és Asszonyfalva. Ezeken kívül egész sora van a később elpusztult falvaknak és lakott helyeknek (Kesztölc, Nyírszó, Kürtös, Aszivágy, Kis-Decs, Irsán). Ete nagyon is közel volt a hegység alatt húzódó római hadiúthoz, a Buda és Eszék között fel-alá járó török hordáknak nagyon is kézre esett. Népe csakhamar elhagyta. Az 1557. évi török kincstári defterek még 190 házat tartanak nyilván itt. Pathai Sámuel tolnai esperes és lelkipásztor 1647-ben kelt leveléből azonban már azt olvashatjuk ki, hogy „A dunáninneni részeken a református gyülekezetek közül egykor a leghíresebbek voltak, sőt még ma is kiválóak: Tolna, Bölcske, Földvár, Dets; Ethe már elpusztult, de egykor híres eklézsia.”⁸

A három, valamikor virágzó település közül tehát egyedül Decs élte túl a török hódoltságot. A templomban ott a latin felírás – magyarul: „1516-ban, Ulászló király halála idejében, a keresztetek lázadása és szétzavarása utáni harmadik esztendőben.” Ha ez a felirat valóban a templom építésének idejét akarja megörökíteni, akkor 1516-ban készült el. De az 1939-ben végzett felújítási munkálatok alkalmá-

⁵ GAÁL Attila – KÓHEGYI Mihály: *Tolna megye Pesty Frigyes Helységnévtárában III.*, in: Szilágyi Miklós (szerk.): *A székszárdi Béri Balogh Ádám Megyei Múzeum Évkönyve 1975–1976. VI–VII.*, Székszárd, Béri Balogh Ádám Megyei Múzeum, 1976, 279–360; 289.

⁶ Uo., 281.

⁷ BALÁZS KOVÁCS Sándor: *A Sárpilis Református Egyház története*, Sárpilis, 1997, 14.

⁸ DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, s. a. rend., Dienes Dénes – Kovács Józsefné, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye, 2009, 487.

val a Történelmi Társulat itt járt kiküldöttjének véleménye szerint ez csak egy átalakítás évszáma lehet, mert a templom korábbi eredetre utal. A lebontott vakolat alatt világosan látható volt, hogy az idők során mennyi átalakításon ment át.

A templom, vagy helyesebben oratórium – mert tornya nem volt – eredetileg gótikus stílusban épült, mennyezete bolthajtásos volt. Egy török hódoltság utáni helyszíni szemle ezt mondja: „*Van egy szép, nagy, pompásan megépült temploma, de a bolthajtás már kezd beszakadni, mert nincs rajta tető.*” A török hódoltság végén tehát nagyon elhanyagolt állapotban volt. Jelenlegi formáját csak valamelyik későbbi átalakítás során nyerhette. Az 1516-ra utaló felirat hiányos mondat, s így gondolhatták ezt az építés évének is. A Történelmi Társulat kiküldöttjének véleménye beigazolódtott – a templom korábbi eredetű. 1402 márciusában kelt levelében IX. Bonifác pápa engedélyt adott a váci egyház prépostjának, hogy Decs nevű birtokán templomot vagy kápolnát alapítson és építhessen. Mindebből kitűnik, hogy az 1516-os évszám csak az átépítés, bővítés éveére utalhat. A templom belső terének építészeti képe is azt a gyanút kelti, hogy egy korábbi kápolna bővítésével alakíthatták ki az épületet. Templomról, nem pedig oratóriumról kell beszélni. A tornyot ugyan jelen formájában csak 1788-ban építették fel, de azt megelőzően is volt torony – csak fából.⁹

Decsen, Pilisen és Nyéken a 17. században folyamatosan működtek prédikátorok és iskolamesterek, a nagyszámú „*Decsi*” előnevű református értelmiségi pedig a sárközi központ művelődéstörténeti jelentőségét mutatja. Persze meg kell említenünk azt is, hogy már Mohács előtt is találunk decsi származású értelmiségieket. Például a padovai egyetemre járt Decsi János 1505-ben egy ügyíraton tanúként szerepel.

A már említettek mellett tudunk még a következőkről:

Decsi András: énekszerzőnek állítja Tóth Ferenc, azzal a hozzáadással, hogy nem tudja rektor vagy pap volt-e, azt hagyja emlékezetben, hogy 1549 körül élehetett.

Decsi András: 1583 őszén gyöngyösi lelkészként említik.

Decsi Gáspár: 1579-ben a Tiszáninnyi Református Egyházkerületben, Lében lelkész.

Decsi Kristóf: 1607-ben Tarcalon írt be Miskolci Csulyak István emlékkönyvébe, 1610 és 1612 között nagytoronyai lelkész, 1620-ban pedig a Tiszáninnyi Református egyházkerületben lévő Bodzásújlak lelkésze, 1623-ban halt meg.

Decsi Márton: Fraknoi említi a tübingeni egyetem hallgatói között 1590-ben.

Decsi Mihály: 1579–1588 énekszerző.¹⁰

⁹ ARANY Dénes: *A decsi református egyház története*, Szekszárd, 1940, 3.

¹⁰ BALÁZS KOVÁCS Sándor: Az Alsó-Dunamellék reformációja, in: Gaál Zsuzsanna – K. Németh András (szerk.): *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve XXXIX.*, Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 2017, 443–502, 488, 491.

A Decsi névvel élők mellett még találkozunk egyéb sárközi településről elnevezett értelmiségiekkel is, ők feltehetőleg szülőfalujuk nevét vették fel vezetéknev-ként. A hercegszöllősi zsinaton részt vett három, Ete mezővárosból származó tanult ember: Ethey Ádám, István és János. A hercegszöllősi kánonokat aláírta Laky Márton (Lak sárközi település volt, a török alatt pusztult el). Több Bátai nevű értelmiségiről megemlékeznek forrásaink: Debreceni Ember Pál szerint a hercegszöllősi zsinaton részt vett Bátai Benedek. Találkoztunk egy Bátai Jánossal, aki Pathai Istvánnak a tolnai iskolában Dombroí (Dombi) Péter rektorsága idejében tanuló társa volt. 1615-ben Mátyokon volt lelkész. Bátai István 1570-ben kőszegi, 1584 és 1596 között kőszegi, 1596 és 1599 között rohonci lelkész, 1599-ig kőszegi esperes, ebben az évben halt meg.¹¹

A decsi református egyház történetét illetően legkorábbi feljegyzések a legrégebbi anyakönyv első lapján olvashatóak, ez az 1773. évvel kezdődik. Nagy Dömsödi József akkori lelképásztor írta ezeket a sorokat. 1759-ben egy egyházkerületi határozat kötelességévé teszi a lelképásztoroknak, hogy amit tudnak gyülekezeteik múltjából, azt jegyezzék fel. Decsen, ha voltak is ilyen feljegyzések, az 1773. évi tűzvész alkalmával az anyakönyvekkel együtt elpusztultak, tehát Nagy Dömsödi Józsefnek kellett a hiányzó vagy elpusztult feljegyzéseket pótolnia. Adatait általában a forrás megjelölésével együtt közli. Több helyen hivatkozik Skaricza Máténak, a tudós ráckevei lelképásztornak Szegedi Kis Istvánról írt monográfiájára.¹²

E feljegyzésekben említi Nagy Dömsödi József, hogy Decs népe már 1540-ben befogadta a reformációt, s hogy első papja egy bizonyos „Gergely pap” lett volna, aki később temesvári pásztor lett. Skaricza adata arról számol be, hogy Losontzy István, akit mint Temesvár védőjét ismerünk „nem sok idő múltán sok egyéb igazhívókkal és Gergellyel, ki egykor decsi pásztor volt, Szegedit is kiűzte Temesvárról”.¹³

A magyar reformátorok között a korai időszakban nem volt más Gergely nevű, mint a Dráva-vidék reformátora: Szentantali Gergely, aki 1521-ben Wittenbergben Melanchthon tanítványa volt. Pathai P. Sámuel, aki 1617-ben laskói iskola-mester, a következőket írja róla 1647-ben:

„A Dráva folyó melletti északi tájakon Tordafalván Sztárai után a második reformátor – Laskón a reformáció munkájában Szerémi Illés lett az utóda Szentantali Gergely volt, egykor Melanchthon Fülöp tanítványa Wittenbergben 1521-ben. Ennek fia névszerint Antali István követte az atyját a szolgálatban. Őt személyesen ismertem, mint öregségtől igen megtört és már a sír szélén álló embert. Gergely Szentantali mezővárosában súlyos üldöztetést szenvedett saját atyjafiatól és saját tagjaitól olyannyira, hogy testének egyes részein csonkává lett, mindazonáltal a megkezdett reformációt Isten vezetésével mégis befejezte. Hogy ő volt a Dráva folyón túl fekvő gyülekezetek kiváló reformátora, az ab-

¹¹ Debreceni Ember: *A magyarországi*, 487, 492, 686.

¹² Kathona: *Fejezetek*, 117–144.

¹³ Uo., 121.

ból is kitűnik, hogy nyilvános tanácskozásokon ma is sokat beszélgetnek róla mindenfelé nemcsak a szlávok – Tordafalva ugyan is szlavón egyház –, hanem a magyarok, a szomszéd falvak lakói között is. Egy könyve is megvan nekem, amelyben igen sokat lejegyzett Wittenbergben Melanchthon Fülöp előadásából. Az ő kéziratai is tanúsítják, hogy jelesen képzett férfi volt.”¹⁴

A decsi református egyháztörténet kutatója, Arany Dénes lelkész szerint a második lelkipásztor Eszéki István volt, 1555 és 1558 között. Arany Debreceni Ember Pálra hivatkozik, kissé pontatlanul.¹⁵ Ebben az összefoglaló munkában nem szerepel az 1555-ös dátum, annyi van mindössze a baranyai szuperintendensek felsorolásában, hogy 1554-ben szuperintendens és laskói lelkész Szegedi Kis István, majd következik Eszéki István, a decsi egyház lelkipásztora és szuperintendens, de itt évszám nem szerepel. A következő szuperintendens 1566-ban Veresmarti Illés hercegszöllősi lelkész, utána csak 1608-tól jegyzik Laskai Sándort.¹⁶ Hogy ezt a két dátumot (1555 és 1558) honnan vehette Arany, nem tudjuk. Debreceni Ember kötetében olvashatjuk még Eszékiről Pathai P. Sámuel tolnai lelkész és esperes levele alapján 1647. szeptember 10-i kelettel Tolna mezőváros reformációja kapcsán:

„[...] Az Úr 1560. évében Eszéki István volt a lelkipásztor, hivataltársa pedig egy Márk nevű lelkész. Úgy gondolom, hogy ebben az időben volt Dombi Péter az iskola igazgatója, hiszen az iskolarektorok, akik Szegedi István örökébe lépnek, hosszú évek múltán következtek Dombi Péter után. Dombi egy kiválóan képzett, kegyes és szent életű férfiú volt, de ugyanakkor haragos és szigorú ember, különösen a keményebb iskolai fegyelmezés tekintetében, aki huszonkét évig kormányozta a tolnai iskolát. Az ő keze alól igen sok ifjú tanult ember kikerült, akik úgy a tudásra, mint a kegyességre nézve kiválóak voltak, és e huszonkét év alatt a külföldi tájakat is felkeresték, amint hírül adja azt egy bizonyos tiszteletes úr, Foktői Máté, aki maga is tanítványa volt Dombinak. Ugyanakkor komolyan bizonyítja, hogy 1613-ban itt Tolnán tisztelendő Földvári Ambrus úr, e gyülekezet akkori lelkipásztorának asztalánál együtt ültünk. Foktői tiszteletes úr komolyan tanúsítja azt is, hogy ő negyvenegy évet töltött el a szent szolgálatban, és a boldog emlékezetű Pathai Istvánnal, a dunántúli szuperintendenssel együtt vállalta magára a szent szolgálat rendjét. Az Úr 1565. évében Eszéki István következett, majd ismét Eszéki Mihály. Az Úr 1575. évébe Decsről Decsi Gáspárt hozták ide Tolnára. [...]”¹⁷

Ebből az idézetből nehéz kihámozni, hogy mely időponttól meddig szolgálhattott Decsen Eszéki. A kötet szerkesztői által összeállított névmutatóból már többre következtethetünk, e szerint Eszéki 1557-ben a wittenbergi egyetemen tanult, Sztárai Mihály utóda volt Tolnán 1558 és 1565 között, majd Decsen volt lelkész,

¹⁴ Balázs Kovács: *Az Alsó-Dunamellék*, 465.

¹⁵ Arany: *A decsi*, 6.

¹⁶ Debreceni Ember: *A magyarországi*, 491.

¹⁷ Uo., 484.

pontos időpont itt sem szerepel. A felsőbaranyai református egyházmege esperese 1566-ban. Baranyai püspök 1553 és 1566 között valamikor. Zoványi Jenő csak Eszéki esperességéről tud, arról, hogy püspök lett volna, nem.¹⁸

A kutatók azt is megállapították, hogy valószínűleg – neve alapján – baranyai, eszéki származású, és valószínűsíthető tolnai tanulása is. 1557. december 5. és 1559. április 19. között a wittenbergi egyetemen a magyar coetus nyolcadik seniora. Hazatérése után Tolna vezető lelkésze lett, majd legkésőbb 1566-tól a tolnai egyházmege esperese, s itt még 1573-ban is élt. 1563-ban Szegedi Gergelyt vagy őt akarták Kolozsvárra hívni magyar prédikátornak.¹⁹

A decsi református egyház harmadik lelképásztora Tolnai Decsi Gáspár. Nevéből arra következtethetünk, hogy decsi születésű volt, születési évét nem ismerjük. Először Tolnán tanult Dombroői (Dombi) Péter rektorsága alatt, majd 1565-ben Kolozsvárott Szikszai Fabricius Balázs tanítványa lett. Két diáktársával, Tolnai Fabricius Bálinttal és Paksi Cormaeus Mihállyal ment át Kolozsvárra, hogy ott Szikszai Fabricius Balázst hallgathassa. Ez utóbbi helyen latin verset írt Heltai Gáspár Bonfini kiadásába. 1566. május 20-tól fogva a wittenbergi egyetemet látogatta. 1567-ben történt hazatérte után Decsen, 1575-től haláláig, 1597. szeptember 21-ig pedig Tolnán lelkészkedett, ahol hamarosan a felső-baranyai egyházmege esperese is lett. Mint ilyen volt jelen az 1576. évi hercegszöllősi zsinaton, s Veresmarti Illés püspöknek az antitrinitáriusok ellen kiadott, ma már ismeretlen művéhez ő írta az előszót. Kezdetben munkaenergiájának jelentős részét lekötötte az egyházat szüntelenül ostromló antitrinitárizmus elleni védekezés. Az unitáriusokkal 1588-ban Pécsett tartott hitvitán a visszahúzó Decsi helyett Skaricza Máté ráckevei lelkész képviselte az egyházat. Tolnán végül is sikerült neki az egyház egységét helyreállítani. Tudományosan képzett és dolgozni szerető személy volt. Tudományos híréért már kortársai is nagyra becsülték, de a kockázatos sikraszállás nem tartozott tulajdonságai közé.²⁰

Tolnai Decsi sokoldalú irodalmi munkásságot fejtett ki. 1565-ben üdvözlő latin elégiát írt Heltai Gáspár művéhez.²¹ 1567-ben Szikszai Fabricius Balázs és Balsaráti Vitus Margit esküvőjére gratuláló sorokat nyomtatattott, illetve latin nyelvű verset pártfogójához, Csáky Mihályhoz (1568).²² Előszóval látta el Veresmarti Illésnek az antitrinitárizmus ellen összeállított vitairatát.²³

¹⁸ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, Magyarországi Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977, 40.

¹⁹ Balázs Kovács: *Az Alsó-Dunamellék*, 471.

²⁰ SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. (Humanizmus és reformáció 37.), Budapest, Akadémiai, 2017, 128; Balázs Kovács: *Az Alsó-Dunamellék*, 446.

²¹ *Historia in chlyti Mattiae Hunyadiis, regis Hungariae augustissimi*, Kolozsvár, 1585.

²² Szabó: *Coetus Ungaricus*, 128.

²³ „A Fiú-Isten megoltalmazására” írta. A könyv nem maradt fenn. Sem nyomtatási helyét, sem nyomtatási idejét nem ismerjük.

Versben énekelte meg Dávid király esetét Uriás feleségével.²⁴ A históriás ének utolsó versszakának tanúsága szerint 1579-ben írta, Tolnán és Kolozsvárott jelentette meg.²⁵

A magyar református prédikáció-irodalomban is megörökítette nevét a következő művel: „Az utolsó időben egynehány regnáló bűnről való prédikációk, tudniillik, Első a bűnről, Második a részegségről, Harmadik a paráznaságról, Negyedik a táncról. Debrecen 1582.” Török területen élvén, erkölcsprédikátori hevét nem fordíthatta a magyar földesurak ellen, hanem a kisemberek hétköznapi bűneit ostorozta, ezt azonban kortársainál is nagyobb szigorral tette. Nem polemizált százada nagy teológiai problémái felett sem, hanem a keresztyén élet tisztaságáért szállt síkra: a jó erkölcs az igaz hit gyümölcse. Az élő szónak és az írásnak egyaránt művésze volt. Igehirdetéseit előre átgondolt szabályok alapján építette fel; ezért valamennyi beszéde világosan tagolt, könnyen érthető. A textus mondanivalóját egy tételbe foglalta össze és arra egybefüggő gondolatrendszer épül fel. Igehirdetése merő logika, hangja ostoroz. Megindító vagy ellágyulásra alkalmas megnyilatkozások távol álltak tőle. Élénk képzeletű, nagy tudású, nyelvezete csiszolt, világos észjárása gördülékeny stílust eredményezett.²⁶

A profán élet kínálta kárhóztatandó cselekedetek feddése, a kipredikálás a reformáció századában egyáltalán nem volt szokatlan. Jellemző volt, hogy a prédikátorok a táncot, annak szokáskörnyezetével – például lakodalom –, illetve kísérőjelenségeivel – például alkoholos ital fogyasztása – együtt, lényegében komplex erkölcsi kihágásként, a test bűneként értelmezték. Az egyik legrégebbi ránk maradt ilyen jellegű kiadvány Tolnai Decsi műve, a négy főbűnt tárgyalja. Ha a súlyos erkölcsi ítéletek gyökerét keressük, annak oka egyrészt a vallás teologikus céljában érhető tetten, a keresztyén ember a túlvilági létre koncentrálna világi életének színtereit is erkölcsi értékrend szerint alakítja.

Tolnai Decsi munkája jellegzetes szüzséjét adja egy a hódoltság területén működő prédikátor gondolkodásmódjának, aki számára különösen lényeges volt az általa megromlottként értékelt erkölcsi állapotok helyreállítása. Az első beszéd száraz dogmatikai előadás a bűn lényegéről, osztályozásáról, okairól, s kizárólag elvont, elméleti fejtegetésekben merül ki. A bűn tettekben való megnyilvánulásairól szóló beszédek sem túlságosan konkrétak, de ezek egyike-másika már kapcsolatban áll kora társadalmával és sok művelődéstörténeti vonatkozással bír. Előszá-

²⁴ *Historia a Dávid királynak Uriásnak feleségével való vétkeiről, miképpen Dávid Uriást a hadban Joab által Rába városának vívásakor megölette, Náthán próphétának megfeddéséről, emellett szép intésekkel mostanában ijónabban versekben szereztetett*, Sicz, 1592: A 16. század folyamán három kiadást ért meg – SZABÓ Károly: XV. és XVI. századbéli magyar nyomtatványok, melyeknek jelenleg egy példánya sem ismeretes, *Magyar Könyv Szemle* 1(1876), 68–83, 81.; SZABÓ Géza: Decsi Gáspár prédikációi, in: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya 1973, 579–590, 581.

²⁵ Ács Pál (s. a. rend.): *XVI. századbéli magyar költők művei 1579–1588* (Régi Magyar Költők Tára, új folyam, 11), Budapest, Akadémiai–Orex, 1999, 45–61, 400–402.

²⁶ Szabó: *Decsi Gáspár*, 582.

vában és egyik prédikációja elején bizonyosnak mondja, hogy mikor Pál apostol az „*utolsó idők*” állapotáról és erkölceiről jövendölt, a mostani időnkéről szolt, mert soha ennyi cégéres bűn a mi nemzetünkben nem találtatott. A bűnlajstromokból ismert bűnök (magukat szeretők, fösvények, kérkedők, kevélyek, átkozódók, szüleikhez engedetlenek, hálátlanok, istentelenek, szeretet nélkül élők, mértéktelenek, kegyetlenek, jóknak nem kedvelői, árulók, vakmerők, felfuvalkodottak) következében az emberek inkább szeretik a testi gyönyöröket, mint Istent.²⁷

A bűn nemeit (eredet és cselekedet szerint valókat) meghatározva módot talál katolikusok és némely eretnység támadására. Mi jó, mi gonosz, azt a törvény (az írás) mondja meg; azt azonban nem mondja (mint a katolikusok), hogy pénteken húst enni, meg hogy házasodni bűn. Csak ördögi tudomány tilthat ettől. Bűnünkért nem menthetjük magunkat sem a csillagokkal, sem az ördöggel, sem azzal az eretnek káromlással, hogy Isten az oka a bűnnek. Hibáztatja kortársai hanyagságát a nevelésben: a mostani atyáknak és anyáknak tanításában, hogy semmint magzatjukéban.²⁸

Tolnai Decsi elveti ugyan a sulykot a nagy nemzeti bűnök ostorozása során, hisz a táncolást legalább akkora bűnnek tartja, mint a tobzódást, de ezen közben megint csak értékes művelődéstörténeti adatokat közöl, akárcsak társai. S ezek az adatok szépen, irodalmi színvonalon megfogalmazott megfigyelések. Látszik, hogy az írók érdeklődése az egyházi téma, az erkölcsi oktatás ürügyén a mindennapi élet apró eseményei felé fordul. Tolnai Decsi leírja a duskaital átkos szokását, csaknem úgy, mint Bornemisza Péter is teszi. Ivás közben „gyakorta üstökvonásra, gyakorta fegyverre is kelnek”. Bornemisza: „Végül üstökvonások, zsitkok, gyolkosságok.” Tolnai Decsi rigmust is tud, leírja a poharát fény felé fordító, s a csillogó nedűben élvezettel gyönyörködő polgárt, amint így szol:

„Vinum de Baronya
Sicut Isten aranya.”

Tolnai Decsi Gáspár humoros, gúnyos, de eleven jellemzése nem annyira a korabeli erkölcsöket festik fekete-sötétben, mint amennyire a korabeli anyagi pusztulást – amely miatt az igényekről, örömökről való lemondást prédikálja. „Az egész nép a fejedelmekkel... egyetemben részegeskedik” – azért panaszkodik ez ellen, mert az egész nép, a fejedelmekkel együtt elszegényedett.²⁹

A decsi református egyház negyedik ismert lelkésze Tolnai Fabricius Bálint, akit a helyi iratok és a hagyomány nem ismer. Tolnán született. Alsóbb tanulmányait Dombóri (Dombi) Péter rektor keze alatt a tolnai iskolában végezte, majd 1565-ben több tolnai diáktársával a kolozsvári gimnáziumban a tudós Szikszai Fabricius Balázs tanítványa lett. Heltai művét ő is latin verssel üdvözölte. A wittenbergi egye-

²⁷ TOLNAI DECSI Gáspár: *Az utolsó időkben egynebány regnáló bűnökről való prédikációk*, Várad, 1584, 1.

²⁸ HORVÁTH János: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalom története*, Budapest, Akadémiai, 1953, 338.

²⁹ CZÓBEL Ernő: *Heltai Gáspár dialógusa a részegségről és tobzódásról. A magyar társadalom lelki és anyagi válsága a reformáció korában*, Budapest, 1911, 28.

temre csak 1573. június 15-én iratkozott be. A peregrinációból visszatérve 1575 novemberétől a tolnai iskola rektora lett. Korának legkiválóbb magyar hebraistája volt, akit maguk a zsidók is született zsidónak vétek. Pathai P. Sámuel levelében elbeszéli, hogy Földvári Ambrus azt mondta róla, hogy a zsidók biztosra vették és állították, hogy ő nem magyar, hanem zsidó, annyira jártas volt a zsidó nyelvben. Ehhez még hozzátoldotta: „Tiszt. Laskai uramtól szinte hallom, hogy ő két kitűnően tanult embert ismer Magyarországon, u. m. Derecskei Ambrust és Tolnai Bálintot.”³⁰ Az iskolában tanítványai között volt Baranyai Decsi János is.

Ezután 1578-tól fogva Decsen, majd az alsóbaranyai egyházmegye valamelyik gyülekezetében, alkalmasint a laskóiban lelkészi tisztet, 1589-től kezdődően pedig nevezett egyházmegyében esperességet viselt. Családjáról semmit sem tudunk. Egyik versében egy zselici szólást idéz, ebből talán Pécs környéki működésre következtethetünk. Halálának helye és ideje ismeretlen.³¹

A hagyomány és a szakirodalom teljes egyetértésben úgy véli, hogy három magyar nyelvű verset szerzett. Az első a 363 strófából álló Szent János látása, amely János Jelenéseinek 12. része alapján íródott, s Debrecenben jelent meg nyomtatásban 1581 körül. A második költemény a kéziratban maradt (azóta megjelent) *Historia de moribus in convivio* (Az erkölcsök históriája a lakodalomban) közköltészeti elemekből építkező tréfás alkotás.³² A harmadik vers a 43. zsoltár parafrázisa, amely George Buchanan nyomán készült, tehát nem önálló alkotás, hanem fordítás, az 1590-es debreceni énekeskönyvben bukkan fel először. A „Lásd meg Uram, én igyemet” kezdetű 25 versszakos kétsoros egyházi éneke első ízben az 1590. évi debreceni énekeskönyvben jelent meg, majd hozta Újfalvi Imre 1602. évi, a Gönci György-féle 1620. évi debreceni és a lutheri jellegű, 1675. évi lőcsei énekeskönyv, sőt helyet foglalt e közkedvelt ének 1736-tól fogva 1806-ig az összes debreceni típusú régebbi református énekeskönyvekben is. A gyakorlatban a gyülekezetek Tolnai versszövegét két dallammal is énekeltek.³³

A Szent János Látásának 12. részéből való éneket 1579-ben szerezte Tolnai Fabricius Bálint, mely 1581-ben Debrecenben meg is jelent. Ez az ének nem ölel fel semmiféle históriát, hanem sokkal inkább tekinthető verses bibliamagyarázatnak, Apokalipszis-kommentárnak.³⁴

³⁰ LÁBADI Károly: *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, Eszék, 2000, 280.

³¹ Földváry: *Adalékok*, 52.; Kathona: *Fejezetek*, 40–41.; Balázs Kovács: *Az Alsó-Dunamellék*, 446.; Szabó: *Coetus Ungaricus*, 269.

³² TOLNAI FABRICIUS Bálint: Az erkölcsök históriája a lakodalomban. *Historia de moribus in convivio*, in: Töttös Gábor (szerk.): *Boros hármas história*, Szekszárd–Decs, 2007, 7–39.

³³ KATHONA Géza – BELICZAY Angéla: *Tolnai Bálint verses bibliakommentárja*, in: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya 1973, 679–707, 681–682.; Kathona: *Fejezetek*, 40–41.; Balázs Kovács: *Az Alsó-Dunamellék*, 446.; Szabó: *Coetus Ungaricus*, 269.; Tolnai Fabricius: *Az erkölcsök*, 7–39.

³⁴ Kathona–Beliczay: *Tolnai Bálint*, 681–682.

Nevét megőrizte egy alkalmi oktató-mulattató ének, afféle viselkedési kódex. Ezt a 120 négyesoros versszakból álló éneket lakodalmi tanító énekek lehet nevezni, melynek első fele a vendéglátás legfontosabb szabályait, második része pedig a vendégek illendő viselkedésének módját taglalja elég terjengősen, sokszor a közönségesség határát súrolva. A jelen lévő prédikátor a lakodalomban is tanít, de most nem a hit dolgairól, hanem a társadalmi együttlét, vendégeskedés szabályairól, a közös étkezés és ivás illedelmes lebonyolításáról, a földi javak helyes élvezetéről, az öröm és vigasság szerény, s a közérkölcsiséggel megférő megnyilvánulásairól, ugyanakkor párhuzamosan kipellengérezzi a közös vigalom emberi méltóságot sértő, elvadult szokásait és ízléstelen kisiklásait.

Számos bibliai példázat mutatja azt, hogy „az szép lakodalmat az Isten nem tiltja, sőt mindenütt Írásban azokat javallja”, csupán a kikényszerített és „gyanús lakodalmakat méltó távoztatnod”. Az előbbi kifejezés a kiprovokált meghívást és vendégteltetést, az utóbbi pedig az egyház által nem szentesített nászt jelenti. Milyennek kell lennie a leánynak? Erre a Szent Jánosról szóló műben már kioktatta kortársait: „Leányoknak szabadságot soha nem kell adni / Nyargalásra, férfiakkal a cinege játszásra, sőt, az szemléletést kell tiltani, ifjakra mosolygást, / Szemérmesen kell tartani leányzónak magát”. Fontos értékmérő, ha dolgos a jövőendő menyasszony, ezért „honn a háznál kell szoktatni fonyásra, szövésre, tisztaságra, hím varrásra, minden jó erkölcsre, / Hogy idővel alkalmasb legyen házasságra”. Ha ilyen tökéletes leány talán kevés is akad a korban, a jó szándék és a törekvés erre mindenesetre kiolvasható a prédikátor soraiból.

„Szóljunk vendégöknek röviddel ő tisztökről” – javasolja a szerző, annál is inkább, „mert ők is feletköznek nagy sokszor magukról”. Hívás nélkül nem illik lakodalomba menni, mert a hivatlan vendégnek „az ajtó mögött helye”. De „mostani világban csak hasznot keresnek vendégségben, mert látom, hogy vendéghez olyant a házadnál, kinek vaját remélöd, hogy vesződ élteben”. „Szomszédid és barátid házadhoz gyűljenek”, mert azok is segíthetnek. „Többet be ne gyűjts (hívj), csak kire elég vagy”, mert ha többet hívsz, mint ellátni tudsz, „alattomban szidalmat is hallhatsz”! Ez kevésbé jellemző, inkább „többet főzets vendégnek, hogy nem mint magadnak”, „szertelen nagy költségöt noha sokan tesznek, friss étkeket főzetnek, sok tálakat hordanak magok mutatásáért”. Hogy a vendég sokat ihasson, sokat adnak enni, „sós pecsenyét pörkörnek”, azaz a mai fűszeres, sós pörkölt elődjét adják, azután negyednap is asztalra teszik. „Tékozlás is nagy sokszor vendégségben esik, mert elviszi az vendég, kit meg nem ehetik, rakott tányért haza küld, kit aztán megeszik, borsos tik húst azután negyednap is eszik.”

A gazdának előírás, „ha fönn forgasz, vőfélyvel gyakran kínáltassad” az ételt, de sokan annyit maguk előtt tartanak, ami elég a három napi mulatságra. A pohárnak eredetileg sorba kellene járnia, de sokan virtusból kiisszák, sőt „kezét némely kulcsolja (hátral), foggal nyúl pohárhoz, röszketteti az állát, az fatejet szopja, hóna alatt az pohárt tányéron fordítja... nád csövön is némelyik kiszívja, vagy pedig ajakkal pohárt beburítja, egy hajtóban (hajtásra) az bort belőle kiszopja, az poharát fölveti és ismét fölkapja”. Aztán isznak borstörőből, töknyakakból,

bocskorból, papucsból, csizmából „némelyek az asztalnál szunnyadnak, sövöltenek vagy dúdolnak, más nyelven is szólnak”. Csoda-e, ha „felemás házasokat ital közt szöröznek, ólálkodnak más után”?

Egyszer azonban minden jónak vége szakad. „Harmadnapi vendégnek kitelik ideje, az hálnak is három nap megfakad epéje...” Illik búcsút venni, szégyen csak a „kapufátul búcsúzni”, de ha marasztalnak, nem kell annyira sietned.

Az ének keletkezési helyének és idejének megállapításához semmi támpontunk sincs. A szerző írhatta Tolnán, Decsen vagy máshol is. Valószínű, hogy a vers címzettje azzal a Mányoki Péter nevű kálmáncsehi református lelkésszel azonos, aki részt vett az Alvinczi György kivégzésével végződő 1574-es nagyharsányi hitvitán.³⁵

A decsi református egyházközség ötödik ismert lelkésze Tolnai Szárászi Ferenc. A Baranya megyei Szárászon született 1560 táján, tanulmányait a tolnai iskolában kezdte Dombroí (Dombi) Péter rektorsága idején, 1584. július 6-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre. 1585. április 11-én már Heidelbergben írta be nevét az anyakönyvbe, s 18-án lett a teológiai kar hallgatója. Gönczi Istvánnal, Vásárhelyi Ferencsel és Fegyverneki L. Izsákkal együtt Johann Jakob Grynaeus teológiai professzor asztalánál étkeztek. Hazatérése után, 1586-tól a tolnai iskola rektora, 1588-tól decsi lelkész, majd 1603-ban Debrecenbe hívták meg lelképásztornak. Ott hunyt el 1610-ben. Sikeres tanári pályáját bizonyítja, hogy keze alól 1587-ben egyszerre három tanuló: Tolnai Artopoeus István, Tolnai Sartorius (Szabó) János és Tolnai Garai János ment tanulmányai befejezésére Wittenbergbe.

Özvegye, Decsi Judit 1633. november 21-én halt meg Gyaluban, ahol fennmaradt sírköve, melyet 1935-ben talált meg Herepei János. A kutató arra gondolt, hogy Szárászinak fia, vagy talán veje került Gyaluba, és vagy egyházi, vagy még inkább világi foglalkozást töltött be a fejedelem udvarában. Az 1633. évet megelőzőleg tehát ezen úton-módon juthatott ide Decsi Judit asszony, a Heidelbergi Kátét fordító Szárászi Ferenc pap özvegye, aki esetleg lehetett Decsi Gáspár esperes leánya (esetleg testvére).

Két fordítása ismert. Átdolgozva Huszár Dávid fordítását, újra kiadta 1604-ben a Heidelbergi Kátét. Erasmus Adagiájának kéziratos fordítását részben Baranyai Decsi János nyomtatott műveiből másolta. Magyarul a Heidelbergi Kátét (a Pfalz – Heidelberg és környéke református fejedelemségében elfogadott) palatinátusi katekizmust Huszár Dávid adta ki először Pápán 1577-ben, valószínűleg atyja, Huszár Gál fordítása szerint. A magyar cím nem árulta el, mi az eredeti mű: „A keresztyén hitről való tudománnak rövid kérdésekben foglaltattott sommája, melyet egész esztendő által minden úrnapijára rend szerént magán való részekben rendöltünk.” Szárászi munkája a korábbi fordítás átdolgozott változata a harmadik latin kiadás szerint.

A Heidelbergi Káté fordításáról azt mondja a címlap, „Deákról pedig magyar nyelvre fordíttattott...Szárászi Ferenc által.” Azonban, ha elejétől végéig összevetjük Huszár Dávidéval, olyan feltűnő hasonlóságot mutat, amely pusztán az

³⁵ Kathona: *Fejezetek*, 13.

azonos latin alapszövegből nem magyarázható, hanem csakis a korábbi fordítás kiadós felhasználásával. Szárászi bizony úgy fordította „deákból” a kátét, hogy közben Huszár Dávid fordítására is odafigyelt, mert az ő szövegét veszi át hol háromnegyed, hol kilenczted részben, hol pedig teljesen. Így az ő „fordítása” inkább Huszár Dávid fordításának revíziója volt, az eredeti latin szöveg alapján, s nem pedig új fordítás.

Nagy jelentősége volt természetesen a megjelenés helyének: immár nemcsak az ország szélsőbb tájain, hanem éppen Debrecenben jelenik meg a Káté, ahol egy nemzedékkel előbb Méliuszék a református hitvallás tisztaságáért vívott küzdelmüket oly döntő módon megharcolták. Így most már mintegy központja lesz annak. Magyar földön a Második Helvét Hitvallás Debrecenben jelenik meg először 1616-ban. Azonban a Heidelbergi Kátét, bizonyára főleg a nyomda hanyatlása miatt, jó darabig nem adják ki újra. Tanítják, prédikációkban fejtegetik, nagy vaskos kötetekben dolgozzák fel, de egészen a 17. század 80-as éveig nincs újabb debreceni kiadás.

Tolnai Szárászi ajánlásában elmondja a Heidelbergi Káté létrejöttének körülményeit, de arról, hogy Huszár Dávid már lefordította, nem tesz említést. Könyve végén ő is közöl könyörgéseket, s „egynéhány szép és emlékeztetre méltó szentírásbeli sententiákat”, melyek minden rendbéli embereket – egyházi szolgákat, fejedelmeket, jobbagyokat, szülőket, magzatokat – tisztükre emlékeztetnek és intenek.

Tolnai Szárászinak volt egy másik fordítása is, amely kéziratban maradt. Ez nem volt más, mint Rotterdami Erasmus Adagia című művének egy példánya, melyet Szárászi szerzett meg és preparált ki. Ő az Adagia latin szólásmondásai jelentős részének magyar megfelelőjét, jellegzetes és jól olvasható kézírásával beírta a könyv öt centiméteres margójára az 1558 és 1603 közötti években, talán a század utolsó negyedében. Így e könyv, s benne Szárászi kézírata a 16. század magyar szellemi életének egyik igen értékes dokumentuma.

Erasmus e műve magyarul is megjelent, a szállóigék magyar változatát Baranyai Decsi János adta ki „Ungaricorum chiliades quinque... Bártfa 1598” címmel. Baranyai Decsi nemcsak Erasmus könyvének 1574-es kiadását használta és ültette át magyarrá, hanem kiegészítette könyvét, s több hasonló kiadványból, gyűjteményből is válogatott aforizmákat és közmondásokat. Nem igazi fordításról van szó, hiszen Baranyai Decsi a legtöbb esetben nem fordított, hanem megkereste a kérdéses latin vagy görög mondás magyar megfelelőjét és azt közölte könyvében. Szárászi könyve 1559-ben jelent meg Bázelen, Frobenius nyomdájában. E könyvet az teszi páratlanul értékesé, hogy a könyv első hatszáz oldalán található latin mondásoknak, egészen pontosan 2001 mondás közül 1743-nak a magyar megfelelőjét Szárászi felírta a margóra. Tulajdonképpen mind a kétezresz szólnak közli a magyar megfelelőjét, csak gyakran előfordul, hogy több latin mondásnak (néha ötnek-hatnak is) csak egy magyar változatát közli. Azt, hogy a könyv egykor Szárászié volt, ő maga írta be a könyv előzéklapjára: „Docto ac pio Juveni Michaeli Decsino Franciscus Szárászi mpr 5 die Augusti anno 1604.

Leua”, azaz „a tudós és kegyes ifjú Decsi Mihálynak Szárászi Ferenc saját kezűleg, 1604. aug. 5-én Léván”. Ezt a könyvet maga Szárászi adományozta az ifj. Decsi Mihálynak, akiről egyébként semmit sem tudunk, csak gondoljuk, hogy Baranyai Decsi János fia lehetett, hiszen fiatal embernek említi. Szárászi Baranyai Decsi kortársa lehetett, ha életük ismert adatait egybevetjük, feltételezhetjük, hogy jól ismerték egymást, Tolnán együtt tanulhattak, akár külföldön is együtt járhattak. Egymás közelében élhettek, akár barátok is lehettek. Baranyai Decsi a könyv ajándékozásának idején már nem élt.

Ha összevetjük Szárászi kéziratát Baranyai Decsi nyomtatásban megjelent munkájával, azt látjuk, hogy a két szöveg meglepően egyezik, bár természetesen van eltérés is. Az eltérések jó része csak szórendi, többször Baranyai Decsi csupán egy-egy kifejezést cserél ki, 512 mondásnál van kisebb-nagyobb eltérés, míg a megegyezők száma 1231. A megegyezés olyannyira nagy mértékű, hogy bizonyosra lehet venni: Baranyai Decsi ismerte és felhasználta Szárászi kéziratát könyve megírása során. Szárászi Erasmus Adagiájának 1559-es bázeli kiadását használta, míg Baranyai Decsi az 1574-es kiadást. Szárászi helyesírása negyven-ötven évvel korábbi gyakorlatot követ. Sok-sok példát lehetne felsorolni arra, hogy Baranyai Decsi János igazít Szárászi szövegén és megfogalmazásán.

A Sárközben a reformáció századában felbukkanó protestáns prédikátorok hazai tanulmányaik után valamennyien Wittenbergben folytatták tanulmányukat, és hazatérve kezdték meg lelkipásztori ténykedésüket a decsi parókián, ahol több-kevesebb esztendő telt el. Mindannyian világlátott, magasan képzett, tudománnyal vagy irodalommal foglalkozó emberek voltak, komoly tudományos munkásságot és publikációs tevékenységet fejtettek ki.

ABSTRACT

Sándor, Balázs Kovács: The Beginnings of the Reformation in the Sárköz Region

The Danube region including the population of Sárköz, was one of the first Hungarian regions to convert to Protestantism. According to the church historian, László Földváry: „the starting point of the Reformation in Hungary was in the Lower Danube basin.” Already in the 1540s, the Reformation spread here and the market town of Tolna became one of the spiritual centres of the conquered territories. As early as in the 16th century, a Protestant school was established here with qualified teachers, who had travelled abroad and were in direct contact with the reformers. Besides Tolna, the village of Decs in the Sárköz region also played a significant role in spreading the Reformation in Hungary, with the first mention of a Protestant preactor, a certain pastor named Gergely (Gergely of Szentantali). The settlement was so important that in the 1560s István Szegedi Kis, a famous bishop, held a conciliatory meeting here. Other Protestant preactors who followed the pastor Gergely and served here had also visited Wittenberg, so they were men of worldly vision, highly educated in science and had a serious literary and scientific output.

Keywords: Danube Valley, spread of the Reformation in Hungary, Gáspár Tolnai Decsi, drunkenness, fornication, dancing.